Mebel nomlarining yasalishining morfologik usullaridan: abbrevatsiya, affiksatsiya va so'z ko'chishi

Urokova Dildora Ibragimovna-Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur tezisda o‘zbek tilidagi mebel nomlarining morfologik yasalish usullari – abbrevatsiya, affiksatsiya va so‘z ko‘chishi (konversiya) – lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Mebel leksikasi insonning moddiy madaniyati, uy-joy jihozlari va kundalik hayot bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, tilning lug‘at boyligini boyitishda muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotda ushbu nomlarning yasalish jarayonlari, semantik xususiyatlari, etimologik ildizlari hamda ularning til tizimidagi o‘rni yoritiladi. Asosiy e’tibor affiksatsiya usuli orqali hosil bo‘lgan yasama so‘zlar, qisqartma shakllar va so‘z turkumi o‘zgarishi asosida yuzaga kelgan birliklarga qaratiladi. Tahlil natijasida mebel terminologiyasining o‘zbek tilidagi rivojlanish qonuniyatlari aniqlanadi va tilshunoslik nazariyasiga hissa qo‘shadigan xulosalar chiqariladi. Tezis o‘zbek tilshunosligi, leksikologiya va morfologiya sohalaridagi mavjud ilmiy qarashlarga tayanadi.

Kalit so‘zlar: mebel nomlari, morfologik usul, abbrevatsiya, affiksatsiya, so‘z ko‘chishi, konversiya, yasama so‘z, o‘zbek tili leksikasi, terminologiya.

Kirish

O‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi mustaqil va muhim soha sifatida o‘rganiladi. U tilning lug‘at tarkibini boyitish, yangi tushunchalarni ifodalash va nutqiy ehtiyojlarni qondirish vositasi hisoblanadi. So‘z yasalishi jarayonida morfologik usullar – affiksatsiya, abbrevatsiya va so‘z ko‘chishi – alohida ahamiyat kasb etadi. Bu usullar orqali mavjud leksik birliklar asosida yangi ma’noli so‘zlar hosil qilinadi.

Mebel nomlari o‘zbek tili leksikasining alohida qatlamini tashkil etadi. Ular uy-ro‘zg‘or buyumlari, o‘tirish, yotish, saqlash va ishlash uchun mo‘ljallangan jihozlarni bildiradi. “Mebel” so‘zi o‘zi fransuzcha “meuble” (uy jihozlari) so‘zidan, lotincha “mobilis” (harakatchan) ildizidan kelib chiqqan va rus tili orqali o‘zbek tiliga kirib kelgan. O‘zbek tilida stol, kursi, karavot, divan, shkaf, tumbochka, shifonyer kabi birliklar mebel leksikasining asosini tashkil qiladi.

Zamonaviy o‘zbek tilida mebel nomlarining ko‘payishi, yangi buyumlarning paydo bo‘lishi va terminologiyaning rivojlanishi so‘z yasash usullarining faolligini oshirmoqda. Affiksatsiya eng unumdor usul sifatida yangi sifat, ot va fe’l shakllarini hosil qiladi. Abbrevatsiya esa murakkab nomlarni qisqartirish orqali qulay shakllarni yaratadi. So‘z ko‘chishi (konversiya) esa so‘zning tashqi shaklini o‘zgartirmasdan, uning grammatik va leksik ma’nosini o‘zgartirish orqali yangi birliklar paydo qiladi.

Ushbu tezisning maqsadi – mebel nomlarining morfologik yasalish usullarini chuqur tahlil qilish, ularning til tizimidagi o‘rnini aniqlash va o‘zbek tilshunosligidagi mavjud nazariy qarashlarni boyitishdan iborat. Tadqiqotning dolzarbligi mebel leksikasining kundalik nutqda faol qo‘llanilishi, yangi terminlarning paydo bo‘lishi va ularning morfologik tahlilga ehtiyoj sezilishidadir.

Asosiy qism

O‘zbek tilida so‘z yasalishining asosiy usullari qatoriga affiksatsiya (morfologik), kompozitsiya (sintaktik), semantik, fonetik, abbrevatsiya va konversiya kiradi. Mebel nomlari asosan affiksatsiya, abbrevatsiya va so‘z ko‘chishi orqali shakllanadi.

Affiksatsiya usuli. Bu usul o‘zak yoki negizga so‘z yasovchi affikslarni qo‘shish orqali yangi so‘z hosil qilishdir. O‘zbek tilida affiksatsiya eng faol va unumdor usul hisoblanadi. Affikslar asosan suffiks shaklida keladi, ba’zan prefikslar ham ishtirok etadi. Mebel leksikasida bu usul orqali ko‘plab yasama so‘zlar paydo bo‘ladi.

Masalan, “mebel” o‘zagiga -chi affiksi qo‘shilib “mebelchi” (mebel ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi) so‘zi yasaladi. “Stol” asosiga -li qo‘shimchasi qo‘shilib “stolli” (stoli bor) sifati hosil bo‘ladi. “Kursi” so‘zidan “kursili” (kursisi bor), “shkafli” (shkafi bor) kabi sifatlar yasaladi. “Karavot” asosiga -cha affiksi qo‘shilib “karavotcha” (kichik karavot) diminutiv shakli paydo bo‘ladi. Shuningdek, -xona affiksoidi yordamida “mebelxona” (mebel saqlanadigan yoki sotiladigan joy) kabi birliklar yasaladi.

Affiksatsiya orqali narsa otlari, shaxs otlari va sifatlar yasaladi. Masalan, -chi affiksi bilan kasb-kor nomlari (mebelchi), -li bilan egalik bildiruvchi sifatlar (divanli xona), -cha bilan kichraytirish ma’nosi (stolcha, stulcha) ifodalanadi. Bu usul mebel terminologiyasini boyitishda muhim rol o‘ynaydi, chunki yangi buyumlar va ularning xususiyatlarini ifodalash uchun qulay vosita hisoblanadi. Tilshunos A. Hojiyev ta’kidlaganidek, affiksatsiya o‘zbek tilida so‘z yasashning asosiy vositasidir.

Abbrevatsiya usuli. Abbrevatsiya murakkab so‘z birikmalarini qisqartirish orqali yangi so‘z hosil qilishdir. Bu usul o‘zbek tiliga asosan rus tili ta’sirida kirib kelgan va asosan otlar yasalishida qo‘llaniladi. Mebel sohasida bu usul unchalik unumdor emas, lekin ba’zi hollarda kuzatiladi. Masalan, “yumshoq mebel” birikmasidan “YM” yoki “mebel to‘plami”dan qisqartma shakllar hosil qilinishi mumkin. Rasmiy hujjatlarda va savdo terminologiyasida “mebel ishlab chiqarish korxonasi” kabi uzun nomlar qisqartiriladi.

Abbrevatsiya ikki asosiy ko‘rinishda bo‘ladi: bosh harflarni olish (masalan, BMT – Birlashgan Millatlar Tashkiloti) va bo‘g‘inlarni qisqartirish. Mebel leksikasida bu usul ko‘proq savdo, ishlab chiqarish va kataloglash jarayonlarida qo‘llaniladi. Masalan, “oshxona mebeli” yoki “yotoqxona mebeli” kabi birikmalar qisqartma shakllarda ishlatilishi mumkin. Bu usul nutqni tezlash tirish va qulaylashtirishga xizmat qiladi, ammo mebel nomlarining asosiy qismi to‘liq shaklda saqlanadi.

So‘z ko‘chishi (konversiya) usuli. So‘z ko‘chishi yoki konversiya so‘zning tashqi shaklini o‘zgartirmasdan, uning so‘z turkumini va leksik-grammatik ma’nosini o‘zgartirish orqali yangi so‘z hosil qilishdir. Bu usul semantik o‘zgarish bilan bog‘liq bo‘lib, o‘zbek tilida muhim o‘rin tutadi. Mebel nomlarida bu hodisa ko‘p uchraydi.

Masalan, “stol” so‘zi asosan ot sifatida mebelni bildiradi, lekin ba’zi kontekstlarda “stol qilmoq” (dasturxon yozmoq) kabi fe’l ma’nosiga yaqinlashadi yoki “stol” – jadval ma’nosida ham ishlatiladi. “Kursi” so‘zi mebel ma’nosidan tashqari “lavozim, o‘rin” ma’nosiga ko‘chadi (masalan, “kursiy” arabcha ildizdan). “Sandiq” so‘zi ham mebel (saqlash joyi), ham anatomik ma’no (ko‘krak) bildirishi mumkin. “Sandal” so‘zi kichik stol va poyabzal ma’nolarida qo‘llaniladi.

Konversiya orqali sifatdan otga yoki otdan sifatga o‘tish ham kuzatiladi. Masalan, “yumshoq” sifati “yumshoq mebel” birikmasida otga yaqinlashadi. Bu usul tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanib, yangi tushunchalarni ifodalashga yordam beradi. Tilshunoslarning fikricha, konversiya semantik usulning bir ko‘rinishi bo‘lib, so‘z ma’nosining ko‘chishi natijasida yuzaga keladi.

Mebel nomlarining yasalishida bu uch usul o‘zaro bog‘liq holda ishlaydi. Affiksatsiya eng faol, abbrevatsiya qulaylik uchun, so‘z ko‘chishi esa semantik boylik uchun xizmat qiladi. Ko‘pgina mebel nomlari qarz so‘zlar (rus, fransuz, nemis

tillaridan) bo‘lsa-da, o‘zbek tilida ularning yasalishi va moslashuvi morfologik qonuniyatlar asosida amalga oshadi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mebel nomlarining morfologik yasalishi o‘zbek tilining umumiy so‘z yasash tizimiga mos keladi. Affiksatsiya usuli eng unumdor bo‘lib, yangi sifat va otlarni hosil qilishda yetakchilik qiladi. Bu A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev va boshqa olimlarning qarashlari bilan mos keladi. Ular affiksatsiyani o‘zbek tilining asosiy so‘z yasash vositasi deb hisoblashgan.

Abbrevatsiya usuli mebel leksikasida cheklangan, lekin zamonaviy savdo va ishlab chiqarish terminologiyasida o‘z o‘rnini topmoqda. Bu usulning rus tili ta’sirida kirib kelganligi tilshunoslikda qayd etilgan. So‘z ko‘chishi esa mebel nomlarining polisemik xususiyatlarini kuchaytiradi va tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, mebel nomlarining ko‘pchiligi qarz leksikasi bo‘lsa-da, ular o‘zbek tilining morfologik tizimiga moslashgan. Masalan, “shkaf” (nemischa), “divan” (fransuzcha), “stol” (lotincha ildiz) so‘zlari affikslar bilan yangi shakllar hosil qiladi. Bu jarayon tilning ochiqligi va moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, diminutiv affikslar (-cha, -cha) mebel nomlarida keng qo‘llaniladi, bu esa o‘zbek tilining emotsional ifodaliligini aks ettiradi.

Tadqiqotning cheklovlari shundaki, mebel leksikasi doimiy rivojlanmoqda va yangi buyumlar (masalan, smart-mebel, transformator mebel) yangi terminlarni talab qilmoqda. Kelajakda bu sohada qiyosiy tadqiqotlar (ingliz, rus tillari bilan) o‘tkazish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilidagi mebel nomlarining morfologik yasalishi asosan affiksatsiya, abbrevatsiya va so‘z ko‘chishi usullari orqali amalga oshadi. Affiksatsiya eng faol usul bo‘lib, yangi sifat, ot va diminutiv shakllarni hosil qiladi. Abbrevatsiya qulaylik va tezkorlik uchun xizmat qiladi, so‘z ko‘chishi esa semantik boylikni ta’minlaydi. Bu usullar mebel leksikasining rivojlanishiga va tilning lug‘at boyligiga muhim hissa qo‘shadi.

Takliflar:

1. Mebel terminologiyasining maxsus lug‘atini yaratish va unda yasalish usullarini ko‘rsatish.

2. Oliy o‘quv yurtlarida leksikologiya va morfologiya fanlarida mebel leksikasini alohida mavzu sifatida o‘rganish.

3. Yangi mebel nomlarining normalizatsiyasi va standartlashtirilishi bo‘yicha ishlar olib borish.

4. Qiyosiy tilshunoslik doirasida o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi mebel nomlarini tadqiq etish.

Ushbu tezis o‘zbek tilshunosligida mebel leksikasini morfologik jihatdan o‘rganishga kichik hissa qo‘shadi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – 166 b.

2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006. – 476 b.

3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008. – 1–5-jildlar.

4. Abduazizov A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. – Toshkent, 1992. – 210 b.

5. Tursunov U., Muxtorov N., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 1992. – 320 b.

6. Umarova N. va boshq. So‘z yasash usullari xususida // Zenodo, 2025. – 73-bet.

7. Sayfullayeva R.R. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Buxoro: Durdona, 2021. – 465 b.

8. O‘zbek tilining grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1998. – 1–2-jildlar.

9. Asadov T., Mardonova S. O‘zbek tilida faol so‘z yasalishi va muallif neologizmlari. – Toshkent, monografiya. – 113 b.

10. Mirtojiyev M. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1995. – 180 b.

11. O‘rinboyev B. O‘zbek tilshunosligi asoslari. – Toshkent, 2005. – 250 b.

12. Uroqova D.I. Ingliz va o‘zbek tillarida mebel nomlarining leksik-semantik aloqalari // Ilmiy maqola, 2025. – 1695–1698-betlar.

13. Ne’matov H. So‘z yasash qoliplari haqida // Tilshunoslik masalalari. – Toshkent, 2000. – 45–60-betlar.
14. G‘ulomov A. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent, 1940–1950-yillar nashrlari asosida.

GLOBAL SCHOLARS
SCIENTIFIC PUBLISHING